

Отримана 13.11.2023

Прорецензована 17.11.2023

Прийнята до друку: 20.11.2023

e-mail: mariia.petrushkevych@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2312-7112-2023-25-9-14

Петрушкевич М. Екзистенційні мотиви у наративах учасників російсько-української війни. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, 2023. № 25. С. 9–14.

УДК: 141.3+477/80

Марія Петрушкевич**ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ МОТИВИ У НАРАТИВАХ УЧАСНИКІВ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Потреба дослідити особливості екзистенційних категорій в активних та пасивних учасників війни зумовлена базовим постулатом екзистенціалізму, в якому екзистенція передуює есенції, тобто сутності. Це вимагає використання специфічної методології, що не вписується у філософську методологічну базу. Для вивчення досвіду особистості та її життєвого простору застосовується наративний підхід.

Стаття присвячена аналізу ситуації російсько-української війни, світоглядним розмірковуванням її учасників. Використовуючи наратив, як основний метод дослідження, розглядаються основні екзистенційні категорії. На перше місце висувуються категорії абсурдності буття, зла, страху, відчаю, самотності, страждання, смерті. Також звертається увага на категорії свободи вибору, ризику, спілкування та комунікації, травми, відповідальності, втоми, сенсу, цінностей та інші. Акцентується увага на важливості для екзистенції учасників війни пріоритетів на нематеріальному. Аналізується феномен пам'яті в умовах війни, як один із рушіїв до дії.

Екзистенційні наративи характеризуються з «класичної» позиції французького філософа та письменника Альбера Камю та «некласичної» позиції психіатра та філософа Віктора Франкла. Вибір мислителів зумовлений потребою відкрити різні екзистенційні категорії та їх осмислення у світогляді воєнного часу.

Стаття звертається до інтерв'ю та роздумів 2022-2023 років українських військових, волонтерів, медичних інструкторів, підприємців, журналістів, менеджерів, керівників благодійних організацій, переважно жінок. Загалом аналізується 21 інтерв'ю.

Ключові слова: російсько-українська війна, екзистенціалізм, наратив, вибір, страх, смерть, сенс.

Maria Petrushkevych**EXISTENTIAL MOTIVES IN THE NARRATIVES OF THE PARTICIPANTS
OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

The need to investigate the peculiarities of existential categories in active and passive participants in the war is determined by the basic postulate of existentialism, in which existence precedes essence. Such a situation requires the use of a specific methodology that does not belong to the philosophical methodological base. The narrative approach is used to study the experience of an individual and his life space.

The article is devoted to the analysis of the situation of the Russian-Ukrainian war, worldview reflections of its participants. The main existential categories are considered. The narrative is used as the main research method. In the first place are the categories of absurdity of existence, evil, fear, despair, loneliness, suffering, death. Attention is also paid to the categories of freedom of choice, risk, communication and trauma, responsibility, fatigue, sense, values, and others. Emphasis is placed on the importance of non-material priorities for the existence of war participants. The phenomenon of memory in the conditions of war is analyzed as one of the driving forces for actions.

Existential narratives are characterized from the «classical» position of the French philosopher and writer Albert Camus and the «non-classical» position of the psychiatrist and philosopher Viktor Frankl. The choice of thinkers is determined by the need to discover different existential categories and their interpretation in the wartime worldview.

The article refers to the interviews and reflections of 2022-2023 Ukrainian soldiers, volunteers, medical instructors, entrepreneurs, journalists, managers, heads of charitable organizations, mostly women. A total of twenty one interviews are analyzed.

Keywords: Russian-Ukrainian war, existentialism, narrative, choice, fear, death, sense.

Екзистенціалізм, що виник в 19 ст. із некласичного світогляду данського мислителя Сьорена К'єркегора поряд з іншими філософськими течіями: нігілізмом, персоналізмом та феноменологією, дав можливість виробити нові ракурси антропологічних візій філософії 20 ст. Він, безперечно, є багатограним і суперечливим явищем, оскільки різнопланово представлений не лише у філософії, а й у літературознавчому дискурсі; має яскраво виражене національне забарвлення та різноспрямовані світоглядні напрямки (зокрема, християнський та атеїстичний).

Екзистенційний підхід не втратив своєї актуальності і в 21 ст., він вдало реалізує себе при осмисленні неоднозначних, важких або критичних життєвих та світоглядних ситуацій. Стан війни є потенційно загрозливим і для життя, і для зрушення світоглядних переконань, тому екзистенційні категорії та поняття стають своєрідними маркерами для осягнення і себе, і ситуації загалом.

Людина в екзистенціалізмі розглядається як унікальна духовна істота, яка здатна до вибору власної долі. Екзистенція безпосередньо пов'язана зі свободою, яка в ситуації війни є одним із ключових понять. Вищу життєву цінність екзистенціалісти надають свободі особистості, а існування людини тлумачиться як драма свободи. На перше місце тут висувуються категорії абсурдності буття, страху, відчаю, самотності, страждання, смерті [10, с. 35]. Одним із проявів людської свободи є ризик, якого неможливо оминати під час війни.

Потреба дослідити особливості екзистенційних категорій в активних та пасивних учасників війни зумовлена базовим постулатом екзистенціалізму, в якому екзистенція передує есенції, тобто сутності. Це вимагає використання специфічної методології, що не вписується у філософську методологічну базу. Для вивчення досвіду особистості та її життєвого простору можна застосувати нарративний підхід, що зараз використовується в психології та лінгвістиці. Обґрунтування такого вибору наступне.

В нарративному підході ключовою є особистість в її зв'язках з оточуючим світом; особистість з її вмінням сприймати та розуміти простір свого буття та себе в ньому, а також мова особистості як показник власної життєвої позиції, ставлення до значущих подій свого життя та взагалі рівня само-свідомості [8, с. 192].

Наратив – це розповідь особи про найважливіші події із власного життя на певному відрізку часу, які відтворюють світосприйняття та ставлення людини до дійсності [7]. Зрозуміло, що пережиті події воєнного часу накладають як найглибші відбитки на оповіді та переповнені екзистенційними питаннями та сюжетами.

Поль Рікер користується поняттям «нарративної ідентичності», яке передбачає, що особистість отримує своє існування у процесі розповідання історій іншій людині або собі самій. Відбувається нарративізація свідомості, а також особистого досвіду, тобто здатності «людини описати себе та свій життєвий шлях у вигляді єдиної розповіді, яка будується за законами жанрової організації художнього тексту» [13, с. 484]. Така оповідність стає популярною в рамках психотерапевтичного процесу, лінгвістичних дослідженнях, в соціо- та психолінгвістиці, тобто там, де з'являється необхідність вивчення процесу відображення самим суб'єктом власних особистісних якостей, ціннісних установок, значних подій, емоційних переживань, реакцій поведінки, тобто різних аспектів досвіду у вигляді саморозповіді [8, с. 194].

Незважаючи на те, що екзистенціалізм зачіпає дуже дражливі, подекуди навіть болючі питання існування, спробуємо охарактеризувати їх з «класичної» позиції французького філософа та письменника Альбера Камю та «некласичної» позиції психіатра та філософа Віктора Франкла. Вибір мислителів зумовлений бажанням привідкрити різні екзистенційні категорії та їх осмислення у світогляді воєнного часу. Зокрема, це такі поняття як: травма, відповідальність, відчай, самотність, страждання, втома, смерть, страх, сенс, цінності та інші.

А. Камю в «Міфі про Сізіфа» ставить одне з головних питань філософії як питання про вартість життя [4]. Чи варте воно того, аби його жити? У радикальному варіанті це питання постає як вибір між життям і самогубством. До самогубства призводить, зокрема, усвідомлення своєї смертності. Війна це усвідомлення робить невідворотним, загострює його, оскільки від смерті стає неможливо відвернутися чи ігнорувати. Потрібно на неї реагувати і такі реакції є досить різними.

Військова ЗСУ Юлія Микитенко усвідомлення смерті, її тотальність намагається подолати за допомогою конструктивної діяльності. Вона говорить: *«Розумію, що зараз на відміну від бойових дій 2017 року в мене, як і в будь-кого, набагато більше шансів загинути. Проте я покладаюся на долю і готова до цього. Я знаю, що у своєму житті зробила не так багато, але я це зробила максимально добре... Коли у 2018-му в боях на Сході загинув мій чоловік, у мене був страшний стрес і затяжна депресія. Єдине, що мене тримало, – це робота. Робота дуже допомагає притлумлювати погані думки»* [9, с. 32].

Страх перед смертю безпосередньо пов'язаний із усвідомленням своєї відповідальності за інших. Про це говорить українська режисерка та військова Аліса Коваленко. *«Одного разу вночі, коли я перебувала в окопі, росіяни нас обстріляли з усього, що в них було... У мене немає паніки, тим паче коли розумієш, на якій відстані цей "приліт". Але тієї ночі були такі думки, що якщо загину, то мій син*

виросте без мене і через деякий час забуде свою маму. Так сумно від цих думок стало... Але швидко опанувала себе, подумала: "Ну чого я взагалі про це думаю? Адже я нічого не зміню, з окопу нікуди подітися, прилетить чи ні – це лотерея. І взагалі – ми маленькі, Всесвіт великий"» [9, с. 41].

Із відчуттям смерті нерідко пов'язане загострення всього вітального, проявляється своєрідний азарт, так говорить Михайло Ротар, морський піхотинець та полонений. «Саме в той момент відчув спокусу життя, коли зіграв зі смертю один на один – і ледве не програв» [2].

Проте, усвідомлення своєї смертності в людей, що переживають війну безпосередньо пов'язане зі страхом, його всеохопністю і тотальністю. Він може як паралізувати, так і стимулювати до дій. Саме тут екзистенція визначає сутність людини, есенцію. Деколи він може бути ситуативним, зумовленим викликами війни, про такий страх говорить засновниця гуманітарного центру Інга Кординовська: «Уранці 24 лютого був саме панічний страх, коли ти хапаєш валізу, щоб кудись тікати» [9, с. 117].

Страх згадує в інтерв'ю і полтавчанка Інна Поперешнюк: «Від початку вторгнення вперше я заплакала 7 березня. Я запам'ятала цей день, оскільки була налякана сиренами й дуже переймалася через дочку – вона була не зі мною. Я ночувала в підвалі через повітряну тривогу, а якщо сирена лунала вдень, то боялася виходити з підвалу» [9, с. 163].

Страх як звільнення, розширення своїх можливостей та кордонів, пізнання себе присутній в наративах Аліси Коваленко. «Коли вирішувала, що піду на фронт, – було не страшно. Я навіть відчула полегшення від того, що роблю те, що відчуваю серцем. Моя планка страху трохи відсунулася, коли я пережила полон. Це був такий екстремальний досвід, що потім усе, що було мені екстремальним, мені здавалося нормальним... У деяких бійців я спостерігала панічний страх, який паралізує, блокує людину, й вона не може нічого робити. Такого страху в мене не було» [9, с. 42].

Волонтерка та менеджерка Альона Шевцова із переживанням страху пов'язує усвідомлення повноти життя, національної приналежності та відповідальності. «Щодо мене – я відкрила в собі неймовірне бажання жити в усіх його проявах: жити на нашій рідній землі, жити з єдиною національною ідеєю для кожного українця, жити у квітучій та вільній державі без пережитків минулого, жити задля себе та свого сусіда, разом з яким ми будемо гарне майбутнє для України» [9, с. 149]. Про діяльнісний аспект подолання страху говорить і голова управління благодійної організації Олена Стрижак: «Я відпускаю деякі страхи й перестаю концентруватися на цьому як на проблемі, яку треба розв'язати. Просто роблю все, що залежить від мене, а там – як буде» [9, с. 179]. Такі ж наративи й у волонтерки та захисниці тварин Насті Тихої: «Емоційно тоді було не страшно, адже думали лише про собак, яких вивозили» [9, с. 103].

В творі «Сторонній/Чужий» [5] А. Камю розмірковує про абсолютну свободу, яка зовнішнім спостерігачам може здатися байдужістю чи емоційною холодністю. На війні така свобода може поставати як позитивна чи негативна, ставати причиною тотальної самотності. Ольга Куділенко, засновниця українського благодійного фонду, самотність у зв'язку із війною маркує через тугу за втраченим минулим. «Не вистачає наших з друзями розмов, складання мирних майбутніх планів, світлого бачення майбутнього» [9, с. 74].

Над екзистенційними категоріями А. Камю задумується і в «Чумі» [6], тут він апелює до коричневої чуми – нацизму. Проте філософ розгортає трагічну картину і говорить про зло взагалі, яке не можна відділити від буття, для якого зло властиве завжди. Чума постає не лише абсурдом, що є формою існування зла, це також потреба розділити спільну боротьбу. Ідентичний екзистенційний стан накладається на війну: травматичність пережитих подій та емоцій, відчай, розгубленість, страждання, втома нависають над людиною, вимагаючи зробити вибір. А. Камю сподівається, що люди, керуючись свободою та доброю волею, можуть перемогти конкретне зло, але вони не можуть його знищити остаточно як категорію, елемент буття.

Травматичність переживання подій війни перетворюють кожну ситуацію на ситуацію вибору. Засновниця громадської організації Оксана Лебедева так говорить про стимули своєї діяльності: «Насправді, все почалося з моєї травми – травми свідка після подій в Ірпені та Бучі. У мене тоді з'явилося гостре бажання допомогти» [9, с. 281]. В іншому свідченні інструкторка з тактичної медицини Анастасія Леонова згадує: «Я серед перших потрапила з гумконвоєм на деокуповані території на Київщині. Не плакала від того, що бачила, лише тому, що в мене було багато роботи, а коли я працюю, концентруюся на тому, що треба зробити. Однак те, що я бачила, змусило мене буквально посивіти. Я нікому ніколи це не пробачу» [9, с. 82].

Страждання від травми проявляються в розповіді підприємщиці Інни Скаржинської: *«Після побаченого я ніби заморозилася всередині. Намагалася не давати волю негативним емоціям, щоб вони не впливали на мій фізичний стан, бо інакше ти руйнуєш себе й не можеш нічого робити»* [9, с. 155].

Травма від переживання подій війни, усвідомлення масштабів спричиненого зла вплинула на Андріану Ковалишину – капітанку, інспекторку Управління патрульної поліції, яка доброволицею поїхала на передову. Раніше жінка писала вірші та прозу, публікувалася у львівських журналах та альманахах, проте перестала творити через війну. *«Свій крайній вірш я написала 8 березня 2022 року. “Народжувала” його 13 днів, він вийшов із мене. У мене є кілька початих творів, але я не можу їх завершити. На передовій я бачила надто багато болю, і це на мене дуже вплинуло»* [11]. Подібний досвід проговорює і Аліса Коваленко: *«Насправді, це на сьомий день війни я зрозуміла, що не зможу знімкувати документальне кіно, як раніше. Я досі вважаю, що це важливо, але в ту мить була розгублена і відчувала, ніби втратила себе як режисерку»* [9, с. 39].

Безперечно така глобальна травма робить життя застиглим, відкладеним на потім. *«Шок від повномасштабного вторгнення зараз нагадує мені шок від травми, який я спостерігала в багатьох. Ти починаєш жити, залишаючи нормальність на потім»* [9, с. 51] – говорить Уляна Пчолкіна, яка допомагає реабілітувати поранених військових. Проте, переживання травми може й підштовхувати до дій. *«Насправді, що більше травма, то загартованішим стаєш, тому думаю, що після війни українці стануть ще сильнішими»* [9, с. 13] – говорить журналістка Юлія Панкова.

У контексті війни та пережитих подій поступово настає знесилення та втома, що заважають повноцінно реагувати на світ довкола. Олена Стрижак говорить: *«Якщо згадувати перші дні війни, то я навіть не помічала днів тижня. Для мене це був один день, який затягнувся»* [9, с. 179].

Австрійський психотерапевт і філософ, в'язень нацистського концтабору, що пережив випробування Другої світової війни, Віктор Франкл спираючись на свій важкий досвід часів війни, розробив теорію, яка описує особливості світогляду, що допомагають людині вижити в екстремальних умовах. Спостерігаючи за іншими в'язнями концтабору, він помічав, що ті, хто зневірився, не знаючи, коли прийде порятунок, не маючи духовної опори та спрямованості в майбутнє, впадали в апатію, що зазвичай швидко призводило до їхньої загибелі. Мужність жити або втома від жахливого життя зазвичай залежали лише від того, чи мала людина віру в сенс життя, її життя [14, с. 124].

Українська дослідниця Олена Шахова зазначає, що прагнення людини до пошуку та реалізації сенсу свого життя В. Франкл розглядає як вроджену мотиваційну тенденцію, яка притаманна всім людям і є основним двигуном поведінки та розвитку особистості. Відсутність сенсу породжує в людини стан, який В. Франкл називає екзистенційним вакуумом. Важливо те, що він описує шляхи, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим: за допомогою того, що ми даємо життю (у сенсі нашої творчої роботи); за допомогою того, що ми беремо від життя (в сенсі переживання цінностей); за допомогою позиції, яку ми займаємо по відношенню до долі, яку ми не можемо змінити. Кожному шляху відповідають три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання та цінності відношення [12, с. 104; 14, с. 124].

Так про сенс говорить співзасновниця благодійної організації Лейла Туваклієва: *«Так, ми допомогли великій кількості людей, але ми допомогли й собі, ми створили новий сенс життя»* [9, с. 328]. Про важливість настанов В. Франкла у своїй розповіді згадує менеджерка Ольга Руднева: *«не загубитися у стресі дуже допомагають настанови Віктора Франкла... На його думку, головне – знайти те, заради чого прокидатися щодня. А це я раджу пошукати свою суперсилу: те, що ви вмієте й любите робити. Зайдіть це й робіть цього трошечки більше»* [9, с. 60].

Смисли витворюються на основі цінностей, які під час війни переосмислюються та трансформуються. Українці часто у своїх розповідях фіксують ці зміни та їх важливість для розуміння себе та своїх виборів. Найперше відбулося акцентування уваги на важливості для своєї екзистенції пріоритетів на нематеріальному. *«Я почала приймати будь-яку реальність, яка відбувається. Також зрозуміла для себе те, що мені не потрібні речі»* – говорить співзасновниця громадської організації Ксенія Драганюк [9, с. 264]. Подібні думки виникають і в Інни Скаржинської: *«Немає прив'язки до матеріальних речей зовсім. Зараз цінність лише в тому, щоб працювати й бути ще щирішою, ніж до війни»* [9, с. 158].

Про знецінення матеріального говорить Ольга Кудіненко: *«Я втратила навичку радіти матеріальним речам... Ти ніби не можеш більше відчувати радість від того, від чого радів раніше. І таке відчуття в багатьох, з ким я спілкуюся»* [9, с. 73].

Інші ціннісні акценти роблять безпосередні учасники бойових дій. *«Наше життя – ресурс на війні, воно належить ЗСУ, і цим ресурсом треба правильно розпоряджатися»* – констатує бойова медикіня Ліза Коржнева [3]. А військовий Микита з позивним «Індус» оптимістично говорить: *«Ми воюємо за усмішки людей! Зараз – війна, такий чорний період у нашій країні. Але у мене надія, що війна змінює людей, в нашому випадку – змінить на краще. Єдність, незалежність, щирість»* [1].

Найбільше значення для набуття сенсу життя В. Франкл надає цінностям міжлюдських відносин, що найперше пов'язані зі спілкуванням, комунікацією. Саме про це говорить Аліса Коваленко: *«Коли в нас був інтернет ... постійно намагалася дзвонити сину Тео, щоб не втратити емоційний контакт»* [9, с. 42].

До цих цінностей людині доводиться вдаватися, коли вона опиняється в обставинах, які вона не в змозі змінити. Але за будь-яких обставин людина вільна зайняти осмислену позицію по відношенню до них і надати своїм стражданням глибокий життєвий сенс [14, с. 125]. Така екзистенційна ситуація опредмечується в рішучості дій, висловлювань, думок; в усвідомленні важливості пам'яті як основного рушія для дій. В наративах українців досить багато таких тем. Ось кілька з них.

«Була мить тваринного страху, руки тремтіли, але мені вдалося швидко опанувати себе. Про те, щоб бігти кудись за кордон, думки геть не було. Я свідомо обрала Україну своїм домом і нікуди втікати не збиралася» [9, с. 78] – говорить Анастасія Леонова. Екзистенційний вибір постав перед багатьма українцями, він загострив відчуття, думки, переживання, що в повсякденному, мирному житті могли бути навіть неможливими. *«Про виїзд із країни не думала. Міркувала лише про те, де взяти зброю, щоб захищатися, якщо окупанти зайдуть у місто. Тобто думки були більше про захист, а не про евакуацію»* [9, с. 174] – ділиться своїми переживаннями Олена Стрижак. Подібні думки висловлює і Аліса Коваленко: *«Для мене було органічним та очевидним, що тепер я виконаю... об'їзду й замість камери візьму в руки зброю»* [9, с. 39].

Виклики війни підштовхують до розмірковувань про важливість усвідомлення цінності жити тут і зараз і, одночасно, непереборної потреби, не зважаючи ні на що, ставати кращими, сильнішими. *«Війна навчила того, що наступного дня може не бути для тебе, тому відкладати життя та чекати інших умов не варто»* [9, с. 310] – говорить волонтерка Ольга Белицька. А Ірина Іванчик, співзасновниця благодійного фонду, зазначає: *«Війна руйнує звичайний навколишній світ. Однак це є також стимулом для того, щоб це більше, ніж у минулий час, намагатися змінювати світ на ліпше»* [9, с. 192].

В екзистенційних умовах війни пам'ять стає одним із рушіїв до дій, стимулів відчутти себе живими, саме вона не дає заклакнати на місці, зупинитися. Військова та режисерка Аліса Коваленко говорить: *«Мені було важливо зберегти творчий простір, людей, атмосферу, тому змушувала себе й інколи знімкувати. Здебільшого це було щось, на мою думку, неважливе – квітуча вишня, пейзажі, дим від вибухів, мурахи в окопах, люди, що були поруч. Нічого драматургічного та цілісного, щоб створити кіно. Просто хотілося зберегти всі ці фрагменти... Смерть Штика для мене теж стала таким моментом, коли я усвідомила, що марна знімкувала. У мене залишилося багато кадрів зі Штиком ... Спершу мені було важко ці матеріали переглядати, бо відразу починала плакати. З часом стала спокійніше дивитися ці відео»* [9, с. 43]. В. Франкл наголошує, що смисли не вигадуються, не створюються самим індивідом, їх треба шукати та знаходити. Ми можемо лише вибрати покликання, в якому ми знайдемо сенс.

Віктор Франкл стверджує, що навіть ті сторони існування, які видаються нам негативними (страждання, вина і смерть), мають смисл і можуть бути перетворені на щось позитивне. Смисл, який можна побачити в безвихідних ситуаціях, залежить від того, як ми до них ставимося і чи займаємо внутрішню позицію, здатну обмежити вплив долі [14, с. 125].

Один із механізмів подолання, приборкання тригерних ситуацій, який зараз використовується дуже ефективно – це гумористична візія подій. Гумор неможливий без відчуття внутрішньої свободи. Свобода в екзистенціалізмі визначається як відповідальність за результат свого вибору, що можна побачити в багатьох наративах учасників війни. Аліса Коваленко говорить: *«Насправді, дуже рятує гумор під час служби. Він дає легке сприйняття, бо не можна з важкими думками воювати, інакше можна збожеволіти. Важку реальність треба сприймати з легкістю»* [9, с. 41].

Осмислювати, усвідомлено переживати війну – це значний екзистенційний виклик, який, безперечно, травматичний і показовий. Учасники війни – усі ті, на кого впливають її наслідки, як в зоні бойових дій, так і в безпечніших місцях – знаходяться перед постійними загрозами, потребою негайного

і, деколи, доленосного вибору. Загроза життю, відповідальність перед іншими, перед своєю країною роблять кожен вибір, слово, думку значущими та знаковими, а часто й символічними. Потреба у вербалізації своїх страхів, визначені смислів, усвідомлені ситуацій стає життєво важливою. «*І цей страх невизначеності за відчуттями гірше, ніж безперервний вогонь артилерії*» [9, с. 29] – констатує Юлія Микотенко.

Наративний метод, оповідність допомагають структурувати переживання та осмислення себе і світу у центрі війни, підтвердити смисли свого власного існування та недаремності своїх зусиль та переживань для того, щоб у майбутньому можна було уникнути таких людських трагедій.

Література:

1. Герман О. «Весна восени». Розповідь журналістки, яка вижила в окупованому Ізюмі й дочекалася визволителів, Новинарня. *Новини України що воює*. Режим доступу: <https://novynarnia.com/2022/10/02/zvilnenyj-izyum/>
2. Ільтьо М. «Голлівудська історія» морпіха Михайла Ротаря: з Маріуполя через полон, тортури і два теракти назад в ЗСУ, *Новинарня. Новини України що воює*, Режим доступу: <https://novynarnia.com/2023/11/01/gollivudska-istoriya-morpiha-myhajla-rotarya-z-mariupolya-cherez-polon-i-dva-terakty-nazad-v-zsu/?fbclid=IwAR3wD8zjPHC0EJHcCjFjtIKYg3wEG0cWDPGKNSeg5u2pN0bfege39LBENA>
3. Ільтьо М. «З мого відділення жива я одна. Наше життя – ресурс на війні, воно належить ЗСУ». Історія бойового медика Лізи «Чайки», *Новинарня. Новини України що воює*. Режим доступу: <https://novynarnia.com/2023/06/08/lchajka/>
4. Камю А. *Міф про Сізіфа. Бунтівна людина*. Харків: Фоліо, 2022. 448 с.
5. Камю А. *Чужий*. Харків: Фоліо, 2019. 128 с.
6. Камю А. *Чума*. Харків: Фоліо, 2020. 288 с.
7. Назарук О. М. Вікові аспекти розуміння особистого досвіду, *Проблеми психологічної герменевтики. Монографія*. За ред. Н. В. Чепелевої. К.: Міленіум, 2004. С. 217-237.
8. Назарук О. М. Особливості підходів вивчення життєвого простору особистості та її досвіду, *Актуальні проблеми психології*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010, Т. 7: Екологічна психологія, Вип. 24. С. 191–199.
9. Покатіс В. *Незламні. Книжка про спротив українських жінок у війні з російськими загарбниками*. К.: Yakaboo Publishing, 2023. 336 с.
10. Ситник Г. П. *Філософія війни та миру: курс лекцій*. К: ТОВ «САК Лтд.», 2023. 118 с.
11. Сіробаб Н. Андріана Ковалишин: Коли я в «пікселі» чи в «мультикамі», чоловіки відразу опускають очі, *Повага. Кампанія проти сексизму*. Режим доступу: <https://povaha.org.ua/andriana-kovalyshyn-koly-ya-v-pikseli-chy-v-multykami-choloviky-vidrazu-opuskayut-ochi/?fbclid=IwAR1ie2VrozAt-Nr0BnISC1BG3tjDZzob8RdnkEhsyRw9cMikxA1E6mcLcE4>
12. Франкл В. *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*. Видав-во: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 160 с.
13. Чепелева Н. В. Нарратив как средство интерпретации личного опыта, *Психологія на перетині тисячоліть*. Т. III. К.: ДОК-К, 1998. С. 484–491.
14. Шахова О. Г. Екзистенція в умовах війни, *Особистість, суспільство, війна: тези доп. учасників міжнар. психол. форуму (м. Харків, Україна, 15 квіт. 2022 р.)*. Харків : ХНУВС, 2022. С. 123–126.